

ИВАН
КРЪСТЕВ
СЛЕД
ЕВРОПА

УВОД

Усещане за *déjà vu*

В последните дни на юни 1914 г. в един отдалечен гарнизон по границата на Хабсбургската империя се получава телеграма. В нея с главни букви е написано: „СПОРЕД СЛУХОВЕТЕ ПРЕСТОЛОНАСЛЕДНИКЪТ УБИТ В САРАЕВО“. Невярващ на очите си, граф Батиани, имперски офицер, спонтанно преминава на родния си унгарски, когато започва да коментира със своите сънародници смъртта на ерцхерцог Франц Фердинанд, известен със симпатията си към славяните в империята. В отговор ротмистър Йелачих, словенец, изпълнен с неприязън към унгарците основно поради съмнения в тяхната лоялност към трона, настоява разговорът да продължи на разбираемия за всички немски. „Товага ще го кажа и на немски – отстъпва графът. – Аз и моите съотечественици сме единоплеменни: ще се радваме, ако тази свиня наистина е пукнала.“

Това е краят на мултиетническата Хабсбургска империя, или поне така го описва Йозеф Рот в своя забележителен роман „Радецки марш“¹. Загиването на им-

перията отчасти е съдба, отчасти убийство, отчасти самоубийство, а отчасти злощастно стечение на обстоятелствата. И макар историците да спорят дали краят на империята настъпва в резултат на естествена смърт, причинена от изтощението на институциите, или това е просто една от милионите жертви на Първата световна война, призракът на проваления Хабсбургски експеримент продължава да преследва европейските умове. Това се отнася и за Оскар Яси, свидетел (и историк) на края на монархията, който през 1929 г. пише, че „ако австро-унгарският експеримент беше успял, той щеше да реши най-фундаменталния проблем на днешна Европа... Възможно ли е хора от различни националности, които споделят различни идеали и традиции, да бъдат обединени по такъв начин, че всеки един от тях да продължи да води начина си на живот, а в същото време да ограничи своя национален суверенитет до такава степен, че да направи възможно мирното и ефективно сътрудничество между тези народи?“².

Както е добре известно, този въпрос никога не намира категоричен отговор. Историята, разказана от Рот, е показателна за това, че когато създадените от човека изкуствени политически и културни светове започнат да се рушат, те изчезват много бързо. Краят винаги идва като резултат от структурни дефекти, но е и внезапен и случаен като пътен инцидент – нежелана последица, акт на умопомрачение, конкретен миг със собствена динамика. Този край е едновременно неизбежен и необратим.

Дали днес не сме свидетели на подобен момент на разпад в Европа? Дали решението на Великобритания

да напусне Съюза (в икономическо отношение това се равнява на излизането на двайсет малки страни – членки на ЕС) и възходът на евроскептичните партии на континента не са знаци за поредния провал на опита за изграждане на наднационална Европа? Не е ли Европейският съюз обречен на гибел също като Хабсбургската империя?

Ян Зиелонка, професор по международни отношения в Оксфорд, много точно отбелязва, че „имаме много теории за европейската интеграция, но практически нито една за европейската дезинтеграция“⁴³. И това не е случайно. Архитектите на европейския проект се самозаблуждаваха, че като избягват думата, която започва с „Д“, ще успеят да избегнат тя да стане действителност. Те виждаха европейската интеграция като бърз влак, който никога не спира и който няма задна скорост. Тяхната стратегия да превърнат интеграцията на Европейския съюз в необратим процес се състоеше в това да внушат, че дезинтеграцията е просто немислима. Има обаче и две други причини за липсата на теории за дезинтеграцията. На първо място това е проблемът с дефиницията: как дезинтеграцията да бъде различена от реформирането или реконфигурацията на Съюза? Дали излизането на група страни от еврозоната или от самия Съюз ще е равносилно на дезинтеграция? Дали упадъкът на глобалното влияние на ЕС и премахването на някои от големите постижения на европейската интеграция (например свободното движение на хора или институции като Съда на Европейския съюз) ще бъдат доказателства за дезинтеграция? Дали появата на ЕС на две скорости ще означава дезинтеграция, или всичко това ще бъде просто една друга

форма на интеграция? И дали ЕС ще бъде същият проект, ако съществуващите сега либерални демокрации се изродят в авторитарни режими?

Иронията на сегашната ситуация е, че тъкмо когато политическите лидери и обществеността са парализирани от страха от дезинтеграция, Европа е по-интегрирана от когато и да било. Финансовата криза превърна идеята за банков съюз в реалност. Необходимостта от противодействие на терористичните заплахи принуди европейците да си сътрудничат повече от всякога в областта на сигурността. А най-големият парадокс се състои в това, че тъкмо многобройните кризи, пред които ЕС е изправен днес, накараха обикновените германци да се заинтересуват от проблемите на гръцката и италианската икономика, а поляците и унгарците да се вглеждат внимателно в германската политика по отношение на бежанците. Страхът от дезинтеграция идва в момент, в който Европа повече от всякога открива своята екзистенциална свързаност.

По странен начин дори художествената литература не ни помага да си представим как би изглеждала една възможна дезинтеграция на ЕС. В книжарниците могат да се намерят десетки романи, които описват какво би се случило, ако нацистка Германия бе победила във Втората световна война. Или какво щеше да се случи, ако Съветите бяха спечелили Студената война или ако комунистическата революция беше победила в Ню Йорк вместо в Петроград. Но почти никой не е почувствал вдъхновение да опише разпадането на Европейския съюз. Единственото изключение в това отношение вероятно е Жозе Сарамаго. В романа си „Каменият сал“ той разказва как една река, която тече от

Франция към Испания, изчезва, а след това целият Иберийски полуостров се отделя от Европа и започва да плава на Запад в Атлантическия океан.⁴ Но дали отплаването на Иберийския полуостров е дезинтеграцията, от която се страхуваме?

Джордж Оруел е прав, когато казва, че „за да видим това, което се случва под носа ни, трябва отчаяна борба“. Очевидното често е невидимо. Когато се събуди на 1 януари 1992 г., светът разбра, че Съветският съюз вече не съществува на географската карта. Една от двете световни свръхсили се бе разпаднала без война, чуждо нашествие или друга катастрофа, ако се изключи фарсовият опит за преврат в Москва през август 1991 г. Разпадът се случи противно на очакванията, че Съветската империя е твърде голяма, за да се провали, твърде стабилна, за да се срине, прекалено добре въоръжена, за да бъде победена, и устояла на твърде много кризи, за да рухне от само себе си. Дори през 1990 г. група водещи американски експерти твърдяха, че „сензационните сценарии са вълнуващо четиво, но... в реалния свят съществуват различни стабилизиращи и омекотяващи фактори; обществата често преживяват кризи, някои от които сериозни и много опасни, ала те рядко се самоубиват“⁴⁵. В действителност обаче обществата понякога се самоубиват и дори го правят с известен ентузиазъм.

Подобно на времето преди един век, и днес европейците преживяват период на парализираща несигурност. Това е исторически момент, в който и политическите лидери, и обикновените граждани са разкъсвани между често безсмислена свръхактивност и фаталистична пасивност, момент, в който доскоро *немис-*

лимото – разпадът на ЕС – започва да се приема за нещо *неизбежно*. Момент, в който теориите и хипотезите, ръководели само довчера нашите действия, започват да изглеждат не просто остарели, но и почти неразбираеми. Историята е доказала, че ако нещо изглежда абсурдно и ирационално, това все още не означава, че то не може да се случи. А носталгията по либералната Хабсбургска империя, която никога не изчезва в Централна Европа, е най-яркото доказателство, че понякога успяваме да оценим нещо едва когато вече сме го изгубили.

Европейският съюз винаги е бил идея в търсене на реалност, обещание за нещо по-добро от действителността, в която живеем. Ала днес се засилва тревогата, че онова, което някога крепеше единството на Съюза, вече го няма. Споделената памет за Втората световна война например вече е загубена: половината от всички петнайсет-шестнайсетгодишни германски гимназисти не знаят, че Хитлер е бил диктатор, а една трета дори вярват, че е бил защитник на човешките права. Както показва сатиричният роман на Тимур Вермеш от 2011 г. „Той пак е тук“, въпросът вече не е дали е възможно Хитлер да се завърне; въпросът е дали, ако се завърне, ще го познаем. В Германия тиражът на романа надхвърли един милион екземпляра. И за пръв път след Втората световна война, на последните парламентарни избори (септември 2017), крайнодясна партия влезе в Бундестага, като спечели 13 процента от гласовете. Обещаният от Франсис Фукуяма през 1989 г. „край на историята“ вероятно е настъпил в един превратен смисъл – историческият опит вече е без значение и малцина се интересуват от него.⁶

С разпадането на Съветския съюз изчезна и геополитическата мотивация за европейското единство. А Путинова Русия, колкото и да е агресивна и застрашителна, не може да запълни екзистенциалната празнота, появила се след краха на СССР. Опасността от съветския комунизъм е вече история, но европейците днес се чувстват по-несигурни, отколкото през последните дни на Студената война. Проучванията показват, че мнозинството от британците, германците и французите вярват, че светът се приближава към голяма война, но новите външни заплахи, пред които се изправя ЕС, вместо да обединяват, разделят Стария континент. Наскоро направено проучване на „Галъп Интернешънъл“ показва, че в случай на голяма криза обществото в поне три от страните – членки на ЕС (България, Гърция и Словения), ще се обърне за помощ към Русия, а не към Запада. Характерът на трансатлантическите отношения също преживява драматична промяна. Доналд Тръмп е първият американски президент, който не вярва, че запазването на Европейския съюз трябва да бъде стратегическа цел на американската външна политика. И Европа е изгубила увереността си, че може да разчита на военната и политическата подкрепа на САЩ.

Социалната държава, някога в сърцевината на следвоенния политически консенсус, също е поставена под въпрос. Европа застарява – средната възраст на континента през 2050 г. се очаква да достигне 52,3 години в сравнение с 37,7 години през 2003 г., а и никой вече не може да гарантира икономически просперитет и социална мобилност. Повечето европейци днес смятат, че животът на техните деца ще бъде по-труден, отколкото този на собственото им поколение; а както по-

каза бежанската криза, имиграцията едва ли ще бъде решението на демографската слабост на Европа.

Според Волфганг Щреек, директор на института „Макс Планк“ и един от водещите германски социолози, европейският модел на социална държава е в криза още от 70-те години на ХХ в. След като капитализмът успя да се освободи от институциите и регулациите, наложени след Втората световна война, възхваляваната европейска „данъчна държава“ се е превърнала в „задлъжняла държава“. Вместо да разпределят събраните чрез данъци приходи от богатите към бедните, днес европейските правителства поддържат своето финансово състояние, като теглят заеми от бъдещите поколения под формата на дефицитно харчене. Избирателите постепенно губят възможност да регулират пазара, което подкопава самата основа на следвоенната социална държава.

И не на последно място, Европейският съюз е изложен на рисковете наменящите се идеологически моди. През 2014 г. той беше диагностициран с нещо, което може да бъде определено като особена форма на „аутизъм“. Диагнозата беше изненадваща, но симптомите не можеха да бъдат сбъркани: нарушение на социалните взаимодействия, отслабване на комуникативните умения, ограничени интереси и повтарящи се стереотипни действия. В отношенията си с другите Съюзът демонстрира липса на интуиция и склонност към опасна наивност. Това особено пролича в контекста на украинската криза, когато Брюксел дълго се самозаблуждаваше, че Русия не може да има нищо против присъединяването на Киев към ЕС, а после се стъписа, когато Путин изпрати войски да анексират Крим. В

пика на украинската криза след телефонен разговор с руския президент германският канцлер Ангела Меркел заключи, че Владимир Путин живее в „друг свят“. Три години по-късно въпросът е кой от двамата живее в „реалния свят“.

След края на Студената война и разширяването на Европейския съюз Брюксел беше опиянен от собствения си социален и политически модел. В европейското обществено мнение се наложи убеждението, че глобализацията ще отслаби ролята на държавите като главен фактор в международните отношения и на национализма като главна движеща сила в световната политика. Европейците изтълкуваха собствения си опит на преодоляване на етническият национализъм след Втората световна война като израз на всеобща тенденция. Както написа Марк Ленард в своята оптимистична книга „Защо Европа ще управлява XXI век“, „Европа представлява съчетание между произтичащите от либерализма енергия и свобода и произтичащите от социалната демокрация стабилност и благоденствие. Колкото по-богат става светът, колкото по-далече отива от едното задоволяване на насъщните нужди като прехрана и здраве, толкова повече европейският начин на живот ще става по-привлекателен“⁷. Ала това, което довчера изглеждаше универсално приложимо, днес изглежда като изключение. Ако погледнем Китай, Индия и Русия, да не говорим за широкия мюсюлмански свят, ще видим, че етническият национализъм и религията си остават основни движещи сили на глобалната политика. Европейският постмодернизъм, постнационализъм и секуларизъм са характеристики, които отличават Стария континент от останалия свят, а не са

предвестник на онова, което очаква всички. Бежанската криза показва, че национализмът, довчера възприеман за отрял и погребан, се е завърнал в съвременна Европа, и то зареден с експлозивна разрушителност.

През последните години европейците започнаха да осъзнават, че макар политическият модел на ЕС да е достоен за възхищение, е малко вероятно той да се превърне в универсален модел, който ще се разпространи в останалия свят. Това е европейска версия на синдрома „Галапагос“, който преживяха японските технологични компании. Преди няколко години тези компании си дадоха сметка, че макар Япония да произвежда най-добрите мобилни телефони в света, те не могат да се наложат глобално, защото останалият свят не успява да се справи с технологичните иновации и да използва тези „перфектни“ устройства. Вместо да се превърнат в твърде големи, за да се провалят, японските телефони, разработени в условията на изолация от предизвикателствата на външния свят, се оказаха твърде съвършени, за да успеят. Днес Европа е изправена пред своя синдром „Галапагос“⁸. Вероятно европейският модел е толкова напреднал и вкоренен в опита на разрушителния за Стария континент XX век, че за другите е невъзможно да го последват.

Тъкмо тази нова реалност ме накара да се опитам да анализирам сегашната криза в термините на „след Европа“. „След Европа“ не е синоним на дезинтеграция на ЕС, а означава, че Стария континент е загубил централното си място в глобалната политика и че самите европейци са загубили увереността си, че техните политически избори формират бъдещето на света. „След Европа“ е знак, че европейският проект вече е загубил

своята телеологична привлекателност и че идеята за „Съединени европейски щати“ е по-малко вдъхновяваща, отколкото във всеки друг момент през последните петдесет години. „След Европа“ означава, че Европа страда от криза на идентичността и че както християнското ѝ наследство, така и интелектуалните ѝ корени в Просвещението са подложени на ожесточени атаки. „След Европа“ не означава, че Европейският съюз е пред своя край, а по-скоро, че бъдещето на Европа е история с отворен финал.

Настоящата книга представлява размисъл за съдбата на Европа в стила на Антонио Грамши, който говори за „песимизъм на интелекта и оптимизъм на волята“. ЕС, такъв, какъвто го познавахме през последните 20 години, вече не съществува. Европа е в процес на радикална трансформация. Ако разпадът на ЕС не бъде овладян, може да станем свидетели на това как една среда, доскоро изпълнена със съчувствие, толерантност и откритост, се изражда в среда, доминирана от агресивно тесногърдие. Кризата на ЕС може да предизвика срив на либералните демокрации в някои държави от периферията на Европа и дори изчезването на някои от европейските държави. Движенията за независимост на Шотландия и Каталуния са симптом за кризата на националните държави. Не е задължително да се стигне до война, но може да настъпят смут и бедност. Политическото, културното и икономическото сътрудничество няма да изчезнат, но вероятно ще изчезне мечтата за свободна и обединена Европа.

В същото време вярвам, че за да може Европейският съюз да възстанови своята легитимност, не е необходимо да съумее да разреши всички проблеми, пред

които е изправен. Необходимо е обаче и след пет години европейците да продължават да имат правото свободно да пътуват в Европа, еврото да докаже способността си за оцеляване като обща валута, а гражданите да имат възможност да избират свободно своите правителства и да имат възможност да ги съдят в Европейския съд по правата на човека в Страсбург. „Кой тук говори за победа?“, пита великият немски поет Райнер Мария Рилке. „Въпросът е да устоиш.“ Но дори и това няма да е лесно.

Ако ЕС се разпадне, логиката на неговата фрагментация ще прилича на фалит на банка, а не на революция. Рискът е, че, уплашени от вероятността ЕС да се разпадне и изпълнени с желание да предотвратят това, мнозина европейски лидери и правителства могат да се впуснат в действия, които да предрешат провала на европейския проект. Ако дезинтеграцията наистина се случи, това ще стане не защото периферията е избягала, а защото центърът (Франция, Германия) се е разбунтувал. Желанието на Берлин и Париж да консолидират ядрото и да се дистанцират от периферията може да доведе до необратим разпад.

Амбицията на тази книга не е нито да спасява, нито да оплаква ЕС. Тя не е поредният трактат върху причините за европейската криза, нито е памфлет срещу корупцията и безсилието на европейските елити. Не е и книга, написана от евроскептик. Тя е само размисъл върху това как историческият опит на Източна Европа определя начина, по който ние преживяваме сегашната криза. Тя е размисъл за това как усещането за *déjà vu* – състоянието, в което човек се чувства убеден, че настоящето е повторение на предишен историче-

ски момент или епизод – в огромна степен формира страховете ни.

В този смисъл Европа е разделена не само между лявото и дясното, Севера и Юга, големите и малките държави, между тези, които искат повече Европа, и тези, които искат по-малко (или изобщо не искат) Европа, а и между хора, познаващи дезинтеграцията от личен опит, и такива, които я познават само от учебниците. Това е разделението между източноевропейците, преживели срива на комунизма и разпадането на могъщия някога комунистически блок, и гражданите на Западна Европа, които останаха недокоснати от всички тези травматични събития.

Тъкмо опитът предопределя напълно различния прочит на днешната европейска криза от Будапеща и от Париж. Източноевропейците тълкуват събитията, обзети от безпокойство и дори ужас, докато западноевропейците настояват, че всичко ще се оправи. „Ако във Франция в началото на декември 1937 г. – пише историкът Бенджамин Ф. Мартин – човек затворел очи и се постарал, можел почти да повярва, че всичко е наред или поне, че не е по-зле от преди.“⁴⁹ За източноевропейците затварянето на очите и вярата, че всичко ще се оправи, са просто невъзможни.

Тази книга може да бъде прочетена и като размисъл на човек, завладян от усещането за *déjà vu*. През 1989 г., когато светът се обърна с главата надолу, бях последна година студент по философия в Софийския университет. И на мен, както казва за себе си руският музикант и певец Андрей Макаревич, „никога не ми беше хрумвало, че в Съветския съюз някога може да се промени каквото и да било. Още по-малко, че той може да из-

чезне¹⁰. Преживяването на внезапния и ненасилствен край на нещо, което бяхме убедени, че е вечно (докато то не престана да съществува), е определящ опит за моето поколение. Бяхме опиянени от възможностите, които внезапно изникнаха пред нас, и от новопридобитото чувство за лична свобода. Ала в същото време бяхме шокирани от осъзнаването на факта колко крехко е всичко политическо.

Преживяването на големи кризи ни учи на няколко важни неща. Най-ценен е урокът, че посоката на историята се определя от поредица незначителни събития в контекста на големите идеи. Както твърди в книгата си „Разпадане“ историчката Мари Елиз Сарот, отварянето на граничните пунктове на Берлинската стена в нощта на 9 ноември 1989 г. „не беше резултат от решение на политическите ръководители на Източен Берлин, нито на договорка с правителството на Западна Германия... Не беше резултат от план, изработен от четирите велики сили, които все още имаха последната юридическа дума в разделения Берлин... Отварянето на Стената е драматичен пример за изненада, момент, в който съществуващите структури неочаквано се сриват – буквално и фигуративно. Всичко това става в резултат на поредица от случайности, някои от които представляват толкова незначителни грешки, че в други случаи биха били приети за тривиални“¹¹. В този смисъл краят на комунизма може да бъде обяснен не с „края на историята“ на Франсис Фукуяма, а с думите на Харолд Макмилан „събитията, момче, събитията“.

Опитът от разпадането на Съветския съюз в много отношения определя начина, по който източноевропейците възприемат събитията днес. Наблюдавайки

политическата тревога в Европа, ние сме обзети от потискащото усещане, че сме виждали това и преди – с единствената разлика, че тогава ние не възприемахме света, който се разпадаше, като наш свят. А сега е нашият. Тогава се радвахме на промяната, сега тя ни ужасява.

Днес често срещано явление на Стария континент е кризата на Европейския съюз да бъде обяснявана или като резултат от фундаментални недостатъци на неговата институционална архитектура (като например въвеждането на единна валута при отсъствие на обща фискална политика), или като резултат от дефицит на демокрация. В своя анализ аз се придържам към друг подход. Според мен единственият начин за справяне с опасността от разпад е ясното осъзнаване, че бежанската криза по драстичен начин промени характера на демократичната политика на национално равнище, поради което това, на което ставаме свидетели в Европа, е не просто популистки бунт срещу елита, а въстание на избирателите срещу меритократичните елити. (Техен символ са експертите в Брюксел – енергични и компетентни, но изгубили връзка с обществата, които представляват и на които служат.) Как бежанската криза промени европейските общества и защо гражданите на Европа изпитват толкова силна неприязън и недоверие към меритократичните елити, са двата въпроса, на които тази книга ще потърси отговор. (Бежанската криза показва, че европейците вече не мечтаят за някаква далечна утопия. Няма въображаема съвършена страна, където те искат да живеят. Сега европейците мечтаят за страна, която може да бъде наречена Нативия – далечен остров, на който без угризения и чувство за вина да бъдат изпращани нежеланите чужденци.)

Това е и книга за една революция. Новата революция през XXI в. е миграцията – не революцията на масите от XX в., а „бягащата през граници“ революция на индивиди и семейства. Тя не е вдъхновена от идеологически картини на светлото бъдеще, а от снимките в интернет на живота отвъд границата. За да успее, тази нова революция няма нужда от идеология, политически движения или водачи. За милиони хора по света прекосяването на границите на Европейския съюз е много повече човешка необходимост, отколкото въпрос на утопично бъдеще.

Все повече хора възприемат политическата промяна като смяна на страната, в която живеят, а не като смяна на нейното правителство. Проблемът с революцията на мигрантите, както и с всяка друга революция, е способността ѝ да вдъхновява контрареволюция. В този случай тя предизвиква надигането на застрашените мнозинства и превръщането им във водеща сила на европейската политика. Тези разтревожени мнозинства се опасяват, че чужденците превземат страните им и заплашват начина им на живот. Те са убедени, че настоящата криза е предизвикана от световна конспирация, в която „безродните елити“ използват вълната от нискообразовани и фанатизирани емигранти, за да разрушат националните държави и да наложат своите икономически интереси.

В епохата на мигрантите демокрацията започва да действа като инструмент за изключване, а не за включване. Най-важната отличителна характеристика на много от десните популистски партии в Европа не е, че са национално-консервативни, а че са реакционни. Както отбелязва Марк Лиля, „устойчивата жизненост

на реакционния дух дори при липсата на революционна политическа програма“ се дължи на чувството, че „модерният живот днес, независимо къде, е изложен на постоянни социални и технологични промени, което е психологическият еквивалент на перманентната революция“¹². А за реакционера „единственият разумен отговор на апокалипсиса е да предизвика друг с надеждата всичко да започне отначало“.